

RELIGIA – O VALOARE SUBSTITUT?

NICOLAE LOTREANU

Though the place of the religion immediately after family and labour may suggest a religions resurgence, I am proposing another hypothesis for explaining their situation, based on these fundamental facts: the uncommon social experiences lives during communism are focussing the options of the Romanians around a substitute value due to the accumulation of five processes already started during the Old Regime: the antireligions policy herself; the resurgence of the nationalism; the roles of the family within the socialisation process; the emergence of an introvertite spiritual environment as a mean of facing the ideological sterillissant pressions; the individual identity crise, especially within the aged groups.

În 1993 (iulie-august), un grup de cercetători de la Institutul de Cercetare a Calității Vieții au efectuat o anchetă sociologică privind „valorile fundamentale europene” în România. Cu sprijinul profesorilor Mattei Dogan (CNRS), Ruud de Moor (Universitatea Catolică din Brabant) și Ronald Inglehart (Universitatea din Michigan), a fost aplicat un chestionar, elaborat în cadrul cercetărilor comparative ce se efectuează în Europa încă din 1974 și adaptat realităților românești, pe un eșantion național reprezentativ (1103 subiecți). Decalajul de trei ani (în celelalte țări europene, ancheta a fost realizată în 1990) poate fi considerat ca avantajos: pe de o parte, în 1990 situația din țară nu permitea lansarea în condiții optime a unui asemenea chestionar pentru rațiuni bine cunoscute, iar pe de altă parte, în 1993 stările de spirit s-au calmat și oamenii au devenit interesați de probleme sociale fundamentale.

Pe ansamblu, rezultatele anchetei confirmă, fapt neașteptat într-o oarecare măsură, că românii au conservat cultura lor istorică în ciuda unei bulversări radicale generate de comunism: opțiunile lor valorice sunt comparabile, chiar compatibile, cu cele europene în general. *Diferența cea mai frapantă este că românii situează religia, în ierarhizarea valorilor vieții lor, mai sus – pe locul trei în raport cu locul cinci înregistrat în ierarhizările din țările occidentale.*

Această diferență variază, bineînțeles, în raport cu sexul și vârsta. Dar foarte interesant este faptul că, după importanța atribuită religiei, cele zece grupuri de vârstă considerate se împart în două părți perfect egale. Până la 44 de ani, ierarhizarea celor șase valori considerate ca fundamentale pentru viața socială

Comunicare prezentată la cel de-al XIII-lea Congres Mondial de Sociologie, Bielefeld, 18-23 iulie 1994.

modernă (familia: munca; prieteni/relații; timp liber; religia și politica) este identică cu cea înregistrată în cvasitotalitatea țărilor europene. De la 45 de ani, religia urcă pe locul trei.

Un asemenea rezultat pare contrazis de două supoziții aparent întemeiate pe evidențe: 1. Tinerii, cei care au înfăptuit revoluția, au demonstrat, inclusiv prin manifestările lor publice, un puternic sentiment religios după prăbușirea comunismului și 2. Din cauza unei educații ateiste, riguroase și sistematice, generațiile medii „sunt fără nici un Dumnezeu”, oportunismul lor valoric fiind o moștenire perversă de la vechiul regim. Și totuși, în cercetarea noastră doar 4% dintre subiecți se declară atei, iar aderența la valorile religioase este mai mare la subiecții de sex feminin și crește odată cu vârsta. O diferențiere ce poate fi constatată în oricare țară. Rezultatele cercetării indică astfel o situație inversă în raport cu judecățile întemeiate pe asemenea evidențe. Nu este, desigur, pentru prima oară când o cercetare științifică șubrezește reprezentările simțului comun; una dintre funcțiile acestui tip de cercetare constă tocmai din spargerea evidențelor și dezvoltarea acelor tendințe care ne apropie de evoluțiile reale ce se produc în societăți.

Deși situarea religiei pe locul trei în opțiunile valorice fundamentale, imediat după familie și muncă ne-ar sugera că avem („evident”) de a face cu un fenomen de resurgență religioasă, cu un nou plonjon în tradiționalism, ipoteza pe care o propun, pentru explicarea acestei situații, este următoarea: experiențele sociale ieșite din comun trăite în perioada comunismului au făcut ca opțiunile valorice ale românilor să se centreze în jurul unei valori substituit ca efect cumulativ a cinci procese specifice declanșate în timpul vechiului regim: *politica antireligioasă*, ea însăși; *resurgența naționalismului*; *rolul foarte specific al familiei* în procesele de socializare; *aparitia unui mediu spiritual introvertit*, ca mijloc de rezistență în fața presiunii ideologice sterilizante; *criza de identitate individuală*, observabilă, mai ales la grupurile mai înaintate în vârstă.

1. *Politica antireligioasă* a cunoscut trei etape principale: Prima a fost *repreșiunea* directă care s-a soldat cu următoarele consecințe: supunerea ierarhiei bisericii ortodoxe; lichidarea (este termenul cel mai potrivit) bisericii unite; izolarea cultelor care mai păstrau relații instituționale și tradiționale cu Occidentul, considerate ca agenții reale sau potențiale ale „imperialismului”. Aceste consecințe au constituit în fapt obiective susținute de o propagandă ateistă foarte dură: religia a fost exclusă din școli; preoții au fost obligați să se limiteze strict la serviciul divin în cadrul bisericii (orice tentativă de educație religioasă, chiar în biserică, se putea solda cu închisoarea); „ateismul științific” a devenit o disciplină obligatorie pentru toate formele și nivelurile de învățământ; „cercurile de ateism științific” au fost impuse în toate instituțiile, inclusiv căminele culturale sătești; au fost inițiate pe lângă Ministerul Educației, sau principalele reviste culturale, „brigăzi științifice” itinerante, compuse din profesori de științe naturale sau de filosofie și de activiști culturali.

Mijloacele utilizate au fost încă și mai dure: încarcerarea celor mai activi dintre preoți sub pretexte politice; exproprierea bisericilor și mănăstirilor (biserica

uniată este, din nou, cazul cel mai radical); marginalizarea, cu complicitatea noilor prelați promovați în funcții vitale ale bisericii ortodoxe, a celor mai performanți teologi; o cenzură foarte severă a cărților religioase (Biblia era considerată „o carte diversionistă”); un control foarte brutal al statului (propriu-zis al partidului) asupra bisericii, fără nici un respect față de autonomia acesteia, recunoscută totuși prin Constituție.

Aceste „obiective” odată atinse, relaxarea regimului care a însoțit întărirea tendinței naționaliste în anii '60, au făcut posibilă o a doua etapă – *complicitatea bisericii dominante*. Controlul asupra acestei biserici a devenit complet și eficace prin relațiile de cooperare, intermediare de Departamentul Cultelor, privind protecția cultului ortodox față de activismul altor culte și „secte”, mai mult sau mai puțin recunoscute prin lege și printr-un pact tacit de a nu practica prozelitismul. Atitudinea statului-partid față de religie a devenit ambiguă: pe de o parte, a fost obligat să facă concesii cultelor „non-naționale” și să „îndulcească” propaganda ateistă (aceasta a devenit mai „sofisticată” și mai discretă: sintagma „ateism științific” a fost substituită de o alta – „materialismul științific”, de exemplu) din cauza extinderii relațiilor sale internaționale și, pe de alta, continua să încerce menținerea sub control a atitudinilor religioase, cu precădere prin mijloace ideologice. În acest moment, comportamentul duplicitar față de religie, născut în perioada represiunii, s-a generalizat: activiștii de partid au început, ei înșiși, să celebreze principalele sărbători religioase în familie. Relațiile de complicitate s-au întărit treptat, instaurându-se astfel, fără dificultăți majore, un paralelism între discursurile și „ritualurile” politice sau ideologice, pe de o parte și atitudinile reale față de religie, pe de alta. Absenteismul bisericii și consimțământul de principiu (dar în momente decisive pentru regim, declarat) față de „politica partidului și statului” erau garanțiile autonomiei sale, iar respectul formal al acestei autonomii era pentru partid garanția că biserica va fi mereu supusă. Mai mult chiar, s-a produs un fel de reconciliere culturală: propaganda oficială propune mitul preotului-soldat în lupta românilor pentru apărarea identității lor naționale în perioadele dificile ale istoriei lor. O pleiadă de filme istorice sau cvasi-istorice și multe cărți de istorie cultivau, în epocă, acest mit.

Partidul s-a aliat cu biserica pentru a propaga o idee națională convenabilă populismului tranzitoriu al regimului Ceaușescu. (După cum se știe, România a cunoscut o scurtă perioadă de liberalizare a regimului comunist și de înflorire a vieții individuale între 1964-1974 – o perioadă a unei conduceri colegiale a partidului și statului și a unei deschideri spectaculare spre Vest, până în 1974, când Ceaușescu avea să instituie „sceptrul prezidențial”)

A fost etapa unui mariaj destul de fericit, dar cu efecte dezastruoase asupra bisericii ortodoxe. Complicitatea sa a afectat relațiile din sânul organizării sale interne: corupția s-a propagat rapid la toate nivelurile (de exemplu, o parohie profitabilă, din comunele bogate, era foarte disputată între candidați cu diferite protecții, iar o dată adjudecată era bine exploatată prin intermediul bigotismului bătrânilor). În același timp, calitatea învățământului religios a scăzut constant datorită faptului că noii discipoli erau din ce în ce mai mediocrii.

Astfel, rolul bisericii ca liant spiritual între generații a fost profund slăbit din cauza acestei involuții, fără a ignora urbanizarea masivă care avea să bulverseze majoritatea familiilor din mediul rural. În orașe, parohiile erau aproape izolate: doar câteva femei bătrâne mai frecventau biserica până la începutul anilor '80. În acest moment, criza regimului a devenit vizibilă și apăsătoare, mai ales prin consecințele sale economice. Optimismul și bucuria vieții au dispărut și putem vorbi despre o a treia etapă – *nepuțința bisericii*.

În timp ce viața devine tot mai dură, mai ales bătrânii și tinerii revin la biserică pentru a regăsi speranța. Dar biserica era dezarmată: prin tradiția sa de supunere, prin corupția și complicitatea care au devenit surse ale slăbiciunii sale și prin supravegherea vigilentă a Securității care s-a insinuat în sânul clerului. *Iată câteva elemente care ar putea explica faptul că biserica ortodoxă n-a protestat niciodată public, nici chiar în momentele cele mai dure: demolarea bisericilor și monumentelor istorice care constituiau obstacole pentru marele bulevard „Victoria socialismului”.* Lupta surdă pentru supraviețuire, care era deja o tradiție pentru religia ortodoxă, a devenit, de asemenea, singura armă a populației. Iar singurul răspuns al bisericii a fost *complezența*.

Observarea atentă a realităților în acea epocă a relevat faptul că tinerii au abandonat, odată mai mult, biserica. Interesul lor se va orienta spre religii esoterice, spre sectele moderne sau cercurile de prieteni care au jucat un rol important în timpul evenimentelor din decembrie 1989. Ei au descoperit, de asemenea, vechiul mit după care românii s-au născut creștini.

Biserica a avut un rol real în transmiterea valorilor religioase de la o generație la alta doar în prima etapă (la început), în ciuda riscurilor, și, într-o anumită măsură, în a treia (spre final). Familia, în special bunicii, a avut rolul determinant.

Deși „revoluția televizată” ar putea fi considerată ca o explozie a credințelor religioase și în ciuda lipsei unor cercetări științifice – calificate și sistematice – a fenomenului religios din perioada comunistă ar fi, cred, riscant să susținem că sentimentul religios era foarte puternic în momentul declanșării evenimentelor din decembrie 1989. N-ar trebui să ignorăm imposibilitatea alternativei politice în vechiul regim, criza de identitate generată de criza valorilor instituționalizate și oportunistului în domeniul valorilor adus de complicitățile luptei pentru supraviețuire.

Faptul că bunicii, care trăiau în majoritate la țară, iar influența lor asupra nepoților se exercita mai ales pe timpul vacanțelor, au avut un rol determinant în transmiterea valorilor religioase a condus la un sentiment religios destul de slab și necultivat. În plus, religiozitatea aceluși moment reflectă, de asemenea, deruta, timiditatea (chiar frica) în fața autoritarismului moralizator și puțin ipocrit al intelectualilor care au început să domine mass-media. Forța bisericii este încă slabă și nu există încă un dialog real asupra unor teme religioase fundamentale. Ea este sechestrată de naționalismul preoților, în vreme ce atitudinea care pare să domine viața individuală este mercantilismul renăscut din atâtea aspirații refulate în vechiul regim. Mai active și mai atractive sunt cultele protestante sau

neoprotestante care au o bogată experiență în rezistența față de agresiunea ideologică și politică a vechiului regim și care au câștigat, astfel, o autoritate destul de mare.

2. *Resurgența naționalismului* în Europa de Est este o temă favorită astăzi a analizelor sociologice și politologice. Nu vom insista deci asupra acestui subiect; vom revela însă un aspect specific al naționalismului românesc, ignorat în alte țări. Una dintre rădăcinile acestei opțiuni ideologice a fost mereu mitul că românii s-au născut creștini. Nu există o dată istorică pentru a fixa creștinarea românilor. Sfântul Andrei, patronul bisericii ortodoxe române, este considerat botezătorul itinerat în teritoriile populate de români. Credința creștină ortodoxă a devenit astfel unul dintre pilonii culturali ai naționalismului românesc, chiar pecetea identității naționale care s-a întipărit în lupta pentru emanciparea națională a românilor. Legătura între naționalism și ortodoxie a devenit indestructibilă, atingând accente paroxistice în mișcarea legionară a anilor '30. Opțiunile naționaliste actuale, cu o pondere însemnată în rândul populației, se inspiră din aceeași sursă. S-ar putea spune chiar că noul naționalism românesc are o dimensiune mistică, poate chiar obscurantistă. În orice caz, el implică o religiozitate ambiguă.

3. *Familia românească* a fost, în timpul regimului comunist, foarte puternic centrată pe copii. Mai ales în anii '80, caracterizați prin restricții dificil de înțeles în lumea occidentală – și cu atât mai dificil de suportat de către români care cunoscuseră perioada liberalizării și prosperității relative a anilor '60-'70 – și prin neîncrederea crescândă în capacitatea regimului de a susține, practic, valorile (umaniste, în esența lor) pe care le propaga, au determinat refugiul în sânul familiei.

Românii au redescoperit, astfel, religia copilului. Descendenții lor au devenit scopul și speranța vieții lor și deci „copii de seră”, puternic protejați în fața agresiunilor spirituale și chiar alimentare ale regimului, cu multe sacrificii, inclusiv complicitatea cu regimul.

4. *Familia* a devenit în acest fel un mediu spiritual introvertit. Și, mai mult sau mai puțin, fiecare dintre membrii săi. Unei suprarealități puternic formalizate a regimului se opunea suprarealitatea vieții interioare. Autarhia familială a devenit o formă de supraviețuire, iar imposibilitatea comunicării a transformat-o, într-o oarecare măsură, într-un mediu substituit al ansamblului social. În pofida unei atomizări radicale antrenate de acest proces, aici, în familie, s-a produs un proces paralel de socializare: indivizii au preluat pe cont propriu valorile promovate de regim și le-au întors împotriva lui. Putem presupune, odată cu Mattei Dogan, că una dintre cauzele imploziei comunismului a fost socializare disfuncțională: „Mesajul conform căruia trebuie să i se garanteze clasei muncitoare demnitatea și egalitatea s-a reîntors contra elitelor care l-au propagat cu succes”.

„Conspirația în bucătărie” nu are, astfel, nimic ridicol – este vorba de un efect psihosocial excepțional provocat de un anacronism politic excepțional. O asemenea atitudine a avut însă un efect pervers specific: individul – subiect, dar și actor al dramei – a fost prins într-un complex putere-neputință. Dacă vrem să glumim, am putea spune că românul a dobândit două complexe: unul de inferioritate și altul de superioritate. De inferioritate pentru că el se simte neînțeles de toată lumea; de superioritate pentru că crede arzător că el înțelege mai bine decât toată lumea. Din cauza acestei experiențe, românul pare incapabil să conceapă condiția sa actuală, dar este mereu gata să imagineze scenarii fabuloase la scară mondială.

5. *Implozia comunismului* și noile libertăți dobândite prin aceasta au tăiat cordonul ombilical artificial între părinți și copii. Aspirațiile tinerilor au plonjat într-un univers imaginar și părinții, prinși în inerțiile unei autarhii familiale de lungă durată, caută o nouă apartenență, o nouă identitate. Multe semne conturează un clivaj intergenerațional îndeosebi pe plan politic. De altfel, atitudinile românilor sunt profund politizate datorită unei prea lungi perioade în care au fost condamnați să tacă. Dar spațiul politic este dominat de o tendință mediocratică și, la scară individuală, nevoia unei noi apartenențe se revarsă în domenii conexe: morala sau religia.

Legăturile de apartenență la o societate slăbesc pe măsură ce vârsta avansează. În societatea românească, această tendință este accelerată de o *criză de identitate* mai evidentă la grupurile vârstnice – cele mai atașate de vechiul regim, în special de vitalitatea sa de început. În reprezentarea lor, societatea devine din ce în ce mai străină prin creșterile continue de prețuri, prin sterilitatea dezbaterilor parlamentare și printr-o presă rocambolescă.

*
*
*

Evoluțiile posibile sunt dificil de prezis. Dar pentru studiul valorilor, cred că ar merita să fie subliniate două aspecte care mi se par importante.

În primul rând, putem constata în țările Europei de Est o imbricare foarte specifică și tot pe atât de sofisticată a tradiției cu modernitatea. Înțelegerea acestui fenomen presupune o perspectivă comprehensivă. Să nu uităm că în aceste țări procesele de modernizare au fost mereu întrerupte de conjuncturi ostile.

În al doilea rând, noua configurație politică a Europei deschide un câmp foarte fertil pentru studiul valorilor. Am putea spune că este vorba despre o restabilire a complexității reale a vieții sociale. Și minimum o problemă merită toată atenția sociologiei: *cum au putut supraviețui culturile naționale sub presiunea de lungă durată a unui voluntarism politic și cultural de o radicalitate extremă?*